

СТАТИСТИКА

УДК 334.78:637.1

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МОЛОЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

CURRENT STATE AND TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF THE DAIRY INDUSTRY OF UKRAINE

Гвоздь М.Я.

кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри менеджменту організацій,
Національний університет «Львівська політехніка»

Мороз Ю.А.

студентка,
Національний університет «Львівська політехніка»

У статті розглянуто сучасний стан та особливості функціонування вітчизняного ринку молока та молочних продуктів на основі інформації Державної служби статистики України. Відстежено динаміку виробництва основних видів молочної продукції. Проаналізовано стан реалізації та споживання молочної продукції в Україні протягом 2007–2017 рр. Висвітлено вподобання споживачів щодо торгових марок молокопереробних підприємств України. Проведено аналіз динаміки середніх цін реалізації молочної продукції, її експорту та імпорту. Досліджено тенденції та перспективи розвитку молочного ринку, визначено проблеми та шляхи їх вирішення.

Ключові слова: молочна галузь, харчова промисловість, сільськогосподарські підприємства, виробництво та переробка молока, реалізація молока.

В статье рассмотрены современное состояние и особенности функционирования отечественного рынка молока и молочных продуктов на основе информации Государственной службы статистики Украины. Отслежена динамика производства основных видов молочной продукции. Проанализировано состояние реализации и потребления молочной продукции в Украине в течение 2007–2017 гг. Освещены предпочтения потребителей относительно торговых марок молокоперерабатывающих предприятий Украины. Проведен анализ динамики средних цен реализации молочной продукции, ее экспорта и импорта. Исследованы тенденции и перспективы развития молочного рынка, определены проблемы и пути их решения.

Ключевые слова: молочная отрасль, пищевая промышленность, сельскохозяйственные предприятия, производство и переработка молока, реализация молока.

The article deals with the current state and features of the functioning of the domestic milk and milk products market on the basis of information from the State Statistics Service of Ukraine and review articles of experts. The dynamics of production of major types of dairy products were monitored. The state of realization and consumption of dairy products during 2007–2017 was analyzed. The preferences of consumers about the brands of dairy processing enterprises of Ukraine were highlighted. The analysis of dynamics of average prices of dairy product realization, its export and import were conducted. The tendencies and prospects of development of the dairy market, the problems and ways of its development were determined.

Key words: dairy industry, food industry, agricultural enterprises, milk production and processing, milk sales.

Постановка проблеми. Молочна галузь є однією з провідних у структурі промисловості України. На ринку продовольчих ресурсів молоко і молокопродукти посідають одне з основних місць. Молочний сектор характе-

ризується як найбільш швидкозростаючий з усіх галузей агропромислового комплексу й виробляє близько 4% національного продукту [1]. Проте стан молокопереробної галузі за всі роки незалежності, незважаючи на її величезне

значення для економіки України, не відповідає її потенційним можливостям. Незважаючи на позитивну динаміку розвитку галузі, з року в рік в Україні поступово зменшується виробництво молочної продукції в сільських господарствах, якість закупівельної сировини з року в рік коливається: то покращується, то погіршується, спостерігається нестабільна цінова політика, наявні проблеми з реалізацією продукції, що потребує постійного моніторингу, аналізу та заходів щодо вирішення проблем. Зниження реальних доходів населення зумовило зменшення споживання молочної продукції, а отже, виробництва її на молокозаводах, що негативно вплинуло на обсяги заготівель продукції молока в сільськогосподарських підприємствах України. Іншою причиною погіршення ситуації на молочному ринку вважають брак високоякісної сировини через зменшення поголів'я та зниження продуктивності корів. Також основною підставою погіршення становища виробників молочної продукції стало формування низької закупівельної ціни на тлі собівартості виробництва, яка суттєво зросла. Девальвація національної валюти, відсутність державної підтримки можуть стати причинами гальмування економічного розвитку молочної галузі України загалом. Отже, потрібно терміново змінювати ситуацію, оскільки невдовзі можуть виникнути суттєві проблеми навіть у підприємств, які є лідерами на ринку молочних продуктів, не говорячи вже про представників середнього та малого молочного бізнесу. Виробництво молока можна зробити конкурентоспроможним та прибутковим видом агробізнесу, але цей процес є тривалим і потребує уваги та інвестиційних видатків з боку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Значення молочної промисловості у господарстві України та вагомість молокопродуктів у щоденному споживанні її населенням пояснюють велику увагу науковців до тенденцій та перспектив її розвитку. Проблеми та закономірності розвитку молочної галузі промисловості, основні фактори її розвитку досліджувались такими науковцями, як О.В. Грищенко [2, с. 15], О.В. Лакішик [3, с. 68], Я.О. Тивончук [4, с. 11], В.О. Цимбал [5, с. 60].

Проблеми формування конкурентних відносин на ринку молочної продукції досліджувалися в роботах М.Г. Павличенко [6, с. 49]. Основні чинники розвитку молочної галузі та ринку молока досліджувалися в працях В.М. Бондаренко [7, с. 37]. Проблеми державної підтримки виробників молока описували М.Ю. Соколов, А.С. Пономаренко [8, с. 10; 9, с. 55]. Крім того, дослідження молочної галузі висвітлюються аграрними виданнями, такими як «Аграрний тиждень» [10], «Агробізнес сьогодні» [11], «Інфагро» [12], а також аграрними організаціями, такими як Національна асоціація молочників України «Укрмолпром» [13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Постійна зміна організаційно-правових умов ведення господарства в молочній промисловості потребує подальших теоретичних та практичних досліджень. Ринок молочної сировини, як і вся економіка України, переживає серйозну кризу. Незважаючи на позитивну динаміку розвитку молочної галузі України, невирішеними залишаються питання виявлення причин спаду виробництва молока в господарствах населення, врегулювання закупівельної ціни на молоко, способів підвищення якості молока як сировини господарствами населення тощо.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Мета статті полягає в дослідженні сучасного стану ринку молока і молокопродуктів в Україні, визначенні основних проблем і тенденцій його функціонування та розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження.

На ринку продовольчих продуктів молоко і молокопродукти посідають одне з провідних місць. Досліджуючи стан молокопереробної галузі за всі роки незалежності, бачимо, що, незважаючи на стратегічне значення для економіки України, він не тільки не відповідає потенційним можливостям, але й постійно погіршується.

До молочної галузі за класифікатором видів економічної діяльності 2010 (група «Виробництво молочних продуктів» (клас 10.51)) відносяться такі види діяльності:

- виробництво незбираного молока визначеної жирності, пастеризованого, стерилізованого, гомогенізованого, топленого;
- виробництво напоїв на основі молока (кефіру, ряжанки тощо);
- виробництво вершків з незбираного молока, пастеризованого, стерилізованого та гомогенізованого;
- виробництво сухого молока та згущеного молока з цукром або без цукру;
- виробництво молока та вершків у твердій формі;
- виробництво вершкового масла з коров'ячого молока і топленого масла (молочного жиру);
- виробництво йогурту;
- виробництво твердого та м'якого сиру;
- виробництво сироватки;
- виробництво казеїну та лактози;
- виробництво інших молочних продуктів [14].

Вищезгадана група включає виробництво молочних пастоподібних продуктів (крім спрейдів), виробництво сметани, морозива та іншого харчового льоду, такого як шербет (десерт з фруктів із льодом та цукром) (клас 10.52). Проте не відноситься виробництво сухих молочних сумішей і молочних консервів для немовлят і малюків, виробництво спредів і сумішей молочного та рослинних жирів, у яких частка молочного жиру складає не менше 25% [14].

Моніторинг ринку молока та молочної продукції є складним завданням, оскільки потрібно

враховувати особливості й характеристики як зовнішнього, так і внутрішнього середовища. У створенні та розвитку ринку молока й молочних продуктів важливим чинником виступає формування попиту, який визначається рівнем споживання цього виду продукції. Як бачимо, споживання молока та молочних продуктів в Україні на душу населення, згідно з даними Державної служби статистики України, за 2016 р. дещо знизилось (на 8,4 кг) порівняно з 2013 р. і складає в середньому за рік 235,2 кг/ос. Це значно менше за раціональну науково обґрунтовану річну норму споживання в розмірі 350–380 кг і становить лише 67,2% норми (рис. 1) [15].

Відстають українці в споживанні молочних продуктів і від європейських традицій. Для порівняння, сьогодні Франція та Скандинавські країни споживають понад 590 кг молока на людину в рік, Прибалтійські – більше 300 кг.

Розглянемо динаміку виробництва молока та молочних продуктів України за 2007–2016 рр. (рис. 2).

Розрахунки, представлені на рис. 2, що проведені згідно з даними Державної служби статистики, свідчать про те, що виробництво молока та молочних продуктів в Україні має нестабільний характер. Зокрема, обсяг виробництва молока за період незалежності скоротився більш ніж у 2,3 рази, а у 2016 р. становив

лише 10 381,5 тис. т, тоді як у 1990 р. цей показник становив 24 508,3 тис. т [1].

Як бачимо з рис. 2, в Україні після тривалого стійкого падіння виробництво молока почало зростати. У 2012 р. порівняно з попереднім роком воно зросло на 2,6%, становлячи 11 377,6 тис. т. У 2013 р. воно зросло ще майже на 1% до рівня 2012 р. Але вже у 2014 р. знову спостерігаємо стійкий спад виробництва молока на 3% порівняно з попереднім роком, що спричинено не тільки економічною ситуацією в країні, але й обтяжливими політичними обставинами. Адже в розрахунок обсягів виробництва молока у 2014 р. не враховувались обсяги виробництва тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, Донецької та Луганської областей. У 2016 р. порівняно з 2013 р. загалом виробництво знизилось на 9,63%.

Станом на 2017 р. 78% загального виробництва молока виробляється на господарствах населення, а 22% – на сільськогосподарських підприємствах [16, с. 156]. Динаміка обсягів виробництва молочних продуктів за видами наведена в табл. 1.

Проведений аналіз дає змогу зробити висновки, що найбільше в Україні молокопереробні підприємства виробляють питного молока та йогуртів, а саме 56,8% та 25,8% у структурі за підсумками 2016 р. За підсумками 2016 р.

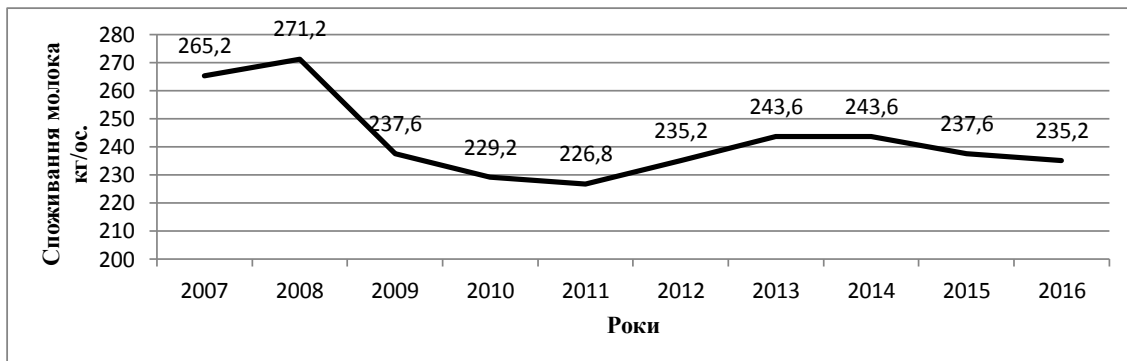

Рис. 1. Динаміка споживання молока та молочних продуктів українцями (на одну особу за рік, кг) за 2007–2016 рр.

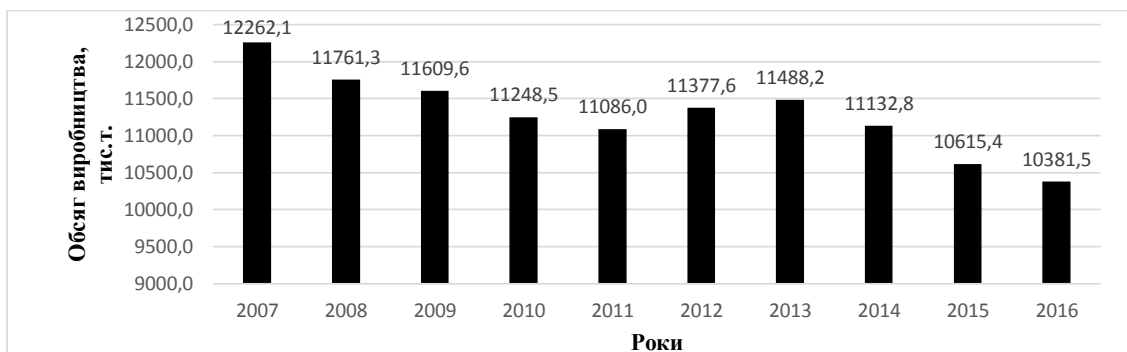

Рис. 2. Динаміка виробництва молока та молочних продуктів в Україні протягом 2007–2016 рр. [1]

приріст було відзначено під час виробництва кисломолочного сиру. Обсяг виробництва першого склав 69,6 тис. т, що на 3,6% більше, ніж у 2015 р. При цьому щороку скорочується виробництво інших видів молочної продукції: майже на 8% скоротилося виробництво жирних сирів, а саме до 113,1 тис. т; на 4% скоротилися обсяги молока, а саме до 926,2 тис. т; на 1,4% скоротився обсяг кисломолочної продукції (йогурт, кефір, сметана), а саме до 420,2 тис. т. Порівняно з 2013 р. у 2016 р. знизилось виробництво молока (-4,7%), твердого сиру (-13%), масла вершкового (-7,1%) та сирів свіжих неферментованих (-16,8%), йогуртів та інших ферментованих чи сквашених молока й вершків (-19,5%).

Виробництво та переробка молока відбуваються в кожній області України, але перше місце посідає Вінницька область (673,6 тис. т), друге – Полтавська (673,6 тис. т), третє – Хмельницька (520,4 тис. т). (рис. 3).

Сьогодні ринок молока та молочних продуктів представлений більш ніж 300 підприємствами, майже 80% ринку забезпечують 50 заводів, значна частина яких входить до складу великих холдингів [16, с. 58]. У 2013 р. експерти відзначили 20 лідерів молочної продукції, серед яких найбільшу частку займав «Danone» (9,0%), найменшу – «Українська сирна компанія» (0,9%). Решту ринку розподіляли між собою дрібні компанії та молокопереробні заводи (рис. 4) [17].

Важливим напрямом аналізу стану та перспектив розвитку ринку є визначення його експортно-імпортного потенціалу (табл. 2).

Згідно зі статистичними даними протягом 2013–2016 рр. обсяги експорту Україною молочних продуктів мали тенденцію до скорочення. Проте у 2017 р. відбулось його зростання на 163,9 млн. грн., тобто на 49,6%, що, безумовно, є позитивною тенденцією.

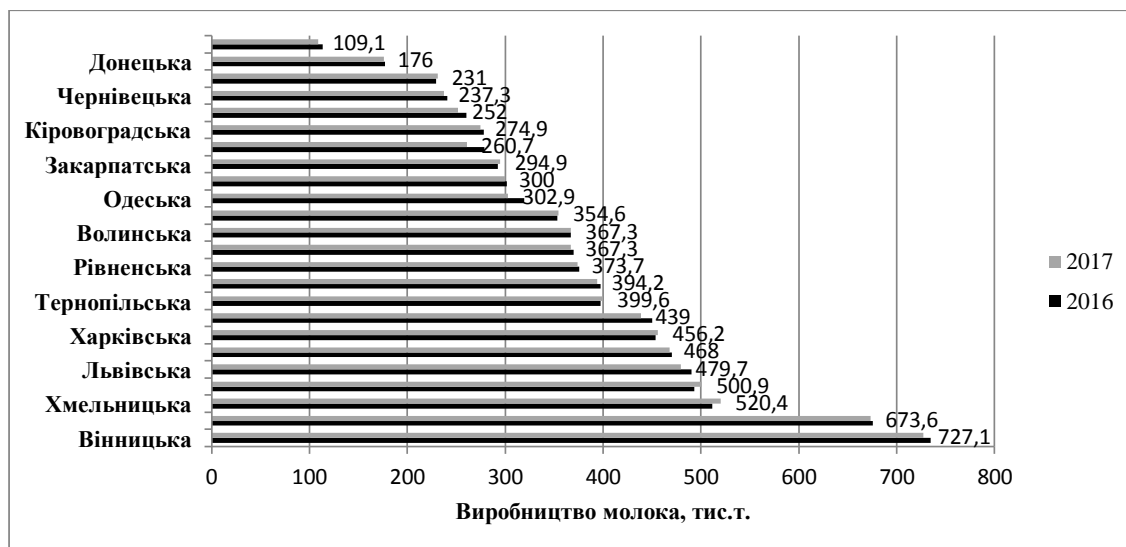

Рис. 3. Виробництво та переробка молока в розрізі областей України станом на 2016–2017 рр.

Таблиця 1

Динаміка обсягів виробництва основних видів молочних продуктів за 2013–2016 рр., тис. т [1]

Види молочної продукції	Роки				Відхилення 2016 р. від 2013 р.	
	2013	2014	2015	2016	абсолютне (+/-)	відносне (%)
Молоко рідке оброблене (пастеризоване, стерилізоване), тис. т	972	1 117	965,6	926,2	-45,8	-4,7
Масло вершкове, тис. т	94,3	114	109	101	6,7	7,1
Сир свіжий неферментований (недозрілий і невитриманий), тис. т	83,7	74,7	67,2	69,6	-14,1	-16,8
Сири жирні, тис. т	165	130	122,6	113,1	-51,9	-31,5
Йогурт та інші ферментовані чи сквашені молоко та вершки, тис. т	522	473	426,1	420,2	-101,8	-19,5

Найбільшими десятима експортерами вітчизняної молочної продукції у 2017 р. стали Казахстан (8,18%), Об'єднані Арабські Емірати (6,97%), Німеччина (6,94%), Туреччина (6,21%), Марокко (5,96%), США (5,7%), Республіка Молдова (5,27%), Польща (4,73%), Грузія (3,88%), Азербайджан (2,67%), Франція (2,52%). Тобто основними споживачами української молочної продукції залишаються країни пострадянського простору [1]. Проте Україна активно шукає нові ринки збуту та проводить торгові місії до країн Азії та Африки.

З 1 січня 2016 року Україна має дозвіл на поставки молочних продуктів до ЄС. Проте реальних поставок практично ніхто не здійснював, адже українська молочна продукція на ринку Європи не є конкурентоспроможною. Отримання дозволу на експорт до країн ЄС для України все ж таки є позитивним моментом, адже це означає, що наш продукт якісний та дає можливість підвищити рівень довіри до вітчизняної молочної продукції на інших ринках.

Серед нових ринків, з якими Україна почала активно працювати щодо торгівлі молочними продуктами у 2016 р., стали Китай, Єгипет, Об'єднані Арабські Емірати, Бангладеш, В'єтнам.

У нашу країну імпортують переважно окремі види десертно-йогуртової продукції та високоякісних сирів. Основними постачальниками продукції на вітчизняний ринок є Польща (30,41%), Німеччина (20,1%), Франція (8,95%),

Нідерланди (7,17%), Болгарія (5,79%), Бельгія (4,26%), Італія (3,77%), Чехія (3,22%), Словаччина (2,89%), Білорусь (2,68%).

З рис. 5 бачимо, що найбільше експортувалося масла вершкового та інших жирів, вироблених з молока, молочних паст (129 859,2 тис. дол. США, або 46,1%); молока й вершків згущених з додаванням цукру (80 585,4 тис. дол. США, або 28,61%); сирів усіх видів та кисломолочних сирів (32 510,3 тис. дол. США, або 11,54%). Частка інших видів молочної продукції в загальних обсягах експорту є такою: сироватка має 8,81% (на суму 24 827,8 тис. дол. США), молоко та вершки незгущені – 3,46% (на суму 9 733,7 тис. дол. США), маслянка, йогурти, кефір та інші ферментовані молочні продукти – 1,48% (на суму 4 179,8 тис. грн).

Загалом у 2017 р. порівняно з 2016 р. експорт молочної продукції збільшився на 78,43%.

За 2012–2017 рр. ціни на молоко зросли загалом на 151,27%, що зумовлено здебільшого інфляційними чинниками (рис. 6). На нашу думку, високі темпи зростання цін на молочну продукцію в Україні пов'язані перш за все з низькою ефективністю виробництва молока більшості сільськогосподарських підприємств, адже за таких умов збільшення вартості сировини спричиняє набагато більший ріст вартості готового продукту.

Проте нарощення експорту дало можливість підвищити закупівельні ціни на молоко. Вперше

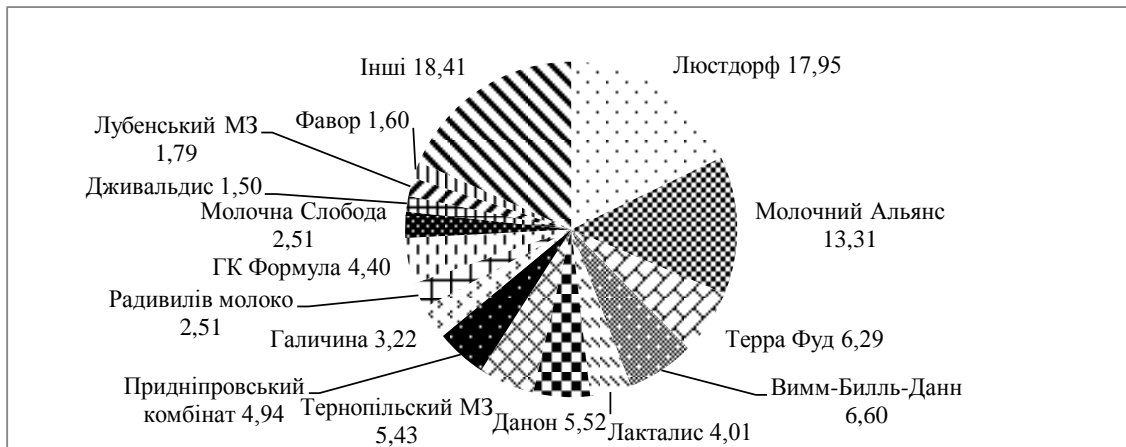

Рис. 4. Структура основних виробників молочної продукції в Україні у 2017 р.

Таблиця 2

Динаміка основних показників зовнішньої торгівлі молоком і молочними продуктами України за 2007–2017 рр. [1]

Показники	Роки										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Імпорт, млн. грн.	99,8	141,5	140,5	135,4	150,4	196,4	262,6	185,8	79,8	59,5	84,9
Експорт, млн. грн.	622,7	690,3	476,4	648,8	703,8	612,4	691,7	575,4	386,5	330,5	494,4
Сальдо, млн. грн.	522,9	548,8	335,9	513,4	553,4	416	429,1	389,6	306,7	271	409,5

за тривалий період розрив між ґатунками був виправданим. Як відомо, попередніми роками різниця між ціною на екстра-, вищий та перший ґатунки перебувала в межах 2–3%. Це досить низький показник, який не давав можливості компенсувати витрати на виробництво високоякісного молока.

У 2017 р. різниця в ціні екстра- та вищого ґатунку склала близько 6%. Це свідчить про потребу якісної сировини з боку переробників, що, відповідно, стимулювало збільшення виробництва такого молока.

Середньорічна ціна на молоко екстраґатунку склала 9 грн./кг з урахуванням ПДВ, що на 36% вище за ціну 2016 р. Вищий ґатунок коштував 8,51 грн. (+34,12%). При цьому найбільше зросла середньорічна ціна на перший ґатунок (+49%), а саме 8,24 грн./кг [17].

Відповідно до вищенаведених досліджень можемо зробити узагальнення проблем молочної галузі України та шляхів їх вирішення (табл. 3).

Висновки. На основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що серед основних

проблем на ринку молока та молочної продукції України слід назвати недостатню кількість молока як сировини; досить значну сезонність виробництва та низьку якість молочної сировини, що однозначно негативно впливає на виробництво молочних продуктів та загострює проблему збуту продукції, а особливо на зовнішньому ринку; відсутність стандартів якості на молочну продукцію, які б відповідали вимогам європейського рівня, що гальмує вихід вітчизняної продукції на зовнішній ринок; недостатній захист споживачів від неякісної молочної продукції (з високим вмістом шкідливих речовин для здоров'я людини, заміною молочного жиру на рослинний тощо); зниження рівня споживання.

Варто відзначити, що одним з пріоритетних завдань подальшого розвитку вітчизняної молокопереробної галузі є підвищення якості молочної сировини, адже від цього залежать також ринки збуту готової продукції. Донедавна вагому частку молочної продукції, виробленої в Україні, експортували до Росії, адже російські та українські стандарти були дуже наближе-

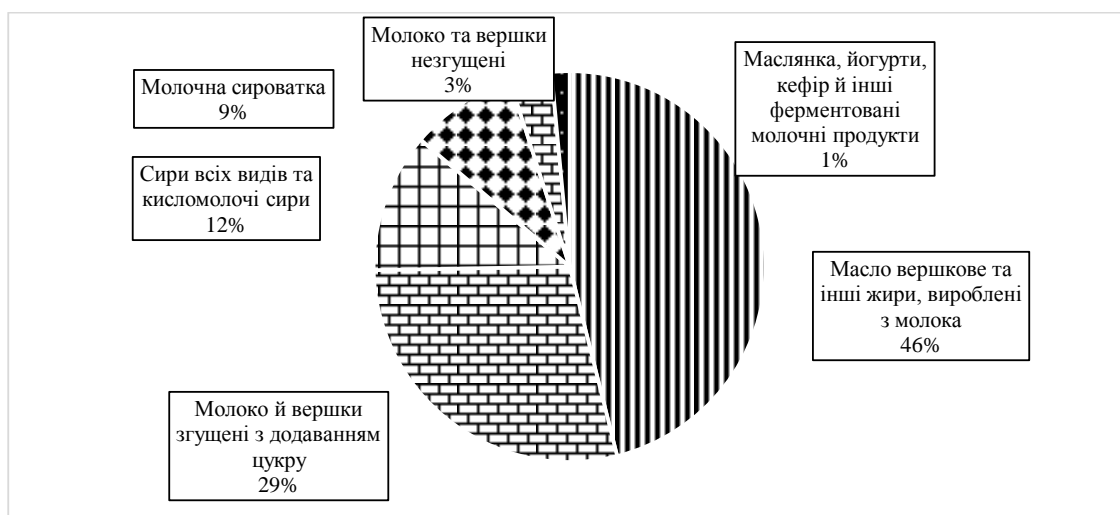

Рис. 5. Структура експорту молочної продукції України у 2017 р. за її видами

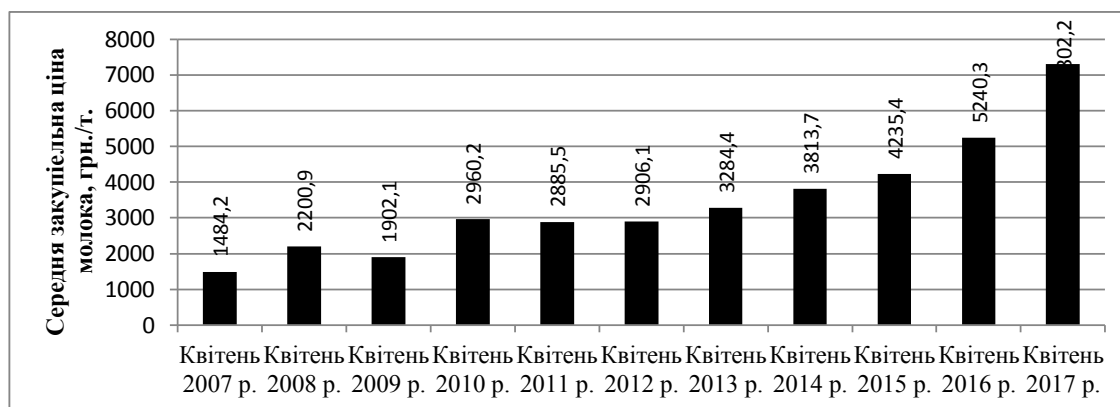

Рис. 6. Динаміка середніх цін реалізації продукції сільськими господарствами за 2007–2017 рр.

Таблиця 3

Основні проблеми молочної галузі України та напрями їх вирішення

Проблема	Опис проблеми	Напрями вирішення проблеми
Постійне зменшення кількості молочної сировини	Нині досить затратно утримувати велику рогату худобу. Так, відповідно до офіційних даних Державної служби статистики, лише за 2016 р. виробництво молока скоротилось на 9,63% порівняно з 2013 р. 2016 р. став продовженням тенденції, яка спостерігалась декілька останніх років [1]. В результаті маємо зменшення сировини з року в рік і постійно зростаючу конкуренцію на неї. Закупівельні ціни постійно зростають, збільшуючи собівартість виробництва продукції та ціну для кінцевих споживачів.	Введення дотацій з боку держави, отже, стимулювання виробників молока утримувати та збільшувати власні поголів'я. Наприклад, дотації за приріст поголів'я корів власного відтворення, закуплених племінних нетелей чи корів у фізичних осіб, доплата за якість молока. Правила доступу до дотацій мають бути стабільними, прозорими та забезпечувати рівний доступ для всіх, хто має на це право відповідно до чинного законодавства.
Обмежений доступ до фінансових ресурсів та відсутність програм фінансування молокопереробних підприємств	Відсутність спеціальних програм фінансування молокопереробних підприємств. Ті, хто згоден фінансувати, робить це під великі (порівняно з аграріями) відсотки, які найчастіше стають додатковим тягарем для підприємств. Банки відзначають низьку рентабельність більшості молокопереробників та негативні чинники, що впливають на високі фінансові ризики, зокрема зменшення кількості сировини, зростання вартості на неї, збільшення цін на імпортовані товари, підвищення цін на енергоносії (газ, паливо, електроенергія тощо).	Введення ефективного механізму здешевлення кредитів, зокрема <i>можливість отримання довгострокового фінансування на умовах повернення, але під низький відсоток (або краще без відсотків загалом) для підприємств-молокопереробників, що дасть їм можливість бути фінансово стійкими на ринку.</i>
Недостатній контроль з боку контролюючих органів за якістю молочної сировини, що виробляється	Якість молочних продуктів безпосередньо залежить від якості сировини, з якої вони виробляються. Якість сировини залежить від дотримання виробниками встановлених норм та стандартів під час виробництва, які в Україні практично не контролюються та не регулюються.	Введення з боку контролюючих органів штрафних санкцій до виробників та переробників неякісної сировини, а також системи обов'язкової сертифікації. Важливим моментом вдосконалення законодавчої бази є не лише написання потрібних і правильних законів з боку державних органів управління, але й забезпечення належного рівня дотримання норм та покарання порушників за їхнє невиконання.
Невідповідність якості кінцевої продукції підприємств молочної промисловості України міжнародним стандартам ЄС	Молочна сировина в Україні має низькі показники якості та не відповідає міжнародним стандартам. Основною причиною цього є концентрація виробництва молока в дрібних господарствах, де наявні такі проблеми: <ul style="list-style-type: none"> – недотримання вимог щодо утримання корів та санітарно-гігієнічних норм; – порушення технології доїння; – майже повна відсутність первинної обробки молока та його охолодження; – порушення вимог щодо зберігання молока; – відсутність можливості негайного транспортування молока на молокопереробні заводи; – відсутність «холодної логістики». 	Необхідне впровадження систем управління якістю в сільськогосподарських підприємствах. Виробникам молока потрібно інвестувати кошти в селекційно-племінну справу, запроваджувати науково інноваційну, обґрунтовану систему годівлі та енергозаощаджувальні технології, сприяти поліпшенню загальної культури виробництва. Для збільшення обсягів виробництва та підвищення якості сировини необхідна інтеграція виробників молока з переробними підприємствами з метою пришвидшення надходження його на переробку та подолання проблеми дефіциту сировини.

ними один до одного, а вимоги, які висувались до якості молока, були нижчими, ніж вимоги в Європі. Суттєвою причиною, що обмежує експорт нашої молочної продукції в країни ЄС, є те, що більшість молока виробляється господарствами населення, які не мають необхідних технологій для його зберігання. Потрібно спря-

мувати зусилля на підвищення якості молока шляхом придбання та використання сучасного доїльного та холодильного обладнання. Тому вважаємо, що господарства населення, які займаються виробництвом молочної сировини, сьогодні потребують фінансової допомоги та уваги з боку державного сектору.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Державна служба статистики України: офіційний сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. Грищенко О.В. Сучасний стан і перспективи розвитку молокопродуктового підкомплексу України. АгроІнКом. 2008. № 7–10. С. 32–33.
3. Лакішич О.В. Стан і перспективи експорту молока та молокопродуктів. Економіка АПК. 2008. № 3. С. 136–141.
4. Тивончук Я.О. Формування та розвиток ринку молока і молокопродуктів в Україні. Економіка АПК. 2008. № 12. С. 131–136.
5. Цимбал В.О. Шляхи подолання кризи у молочної галузі. АгроІнКом. 2008. № 1–3. С. 21–28.
6. Павличенко М.Г. Ринок молока в Україні та перспективи для різних категорій господарств. Молочна промисловість. 2011. № 5. С. 18–20.
7. Бондаренко В. Розвиток ефективного виробництва молока та його промислової переробки в Україні. Економіка АПК. 2008. № 5. С. 61–64.
8. Соколов М.Ю. Держпідтримка-2017: у вільне плавання, або як не вмерти на шляху до світлого майбутнього. URL: <http://www.milkua.info/uk/post/derzpidtrimka-2017-u-vilne-plavanna-abo-ak-ne-vmerti-na-slahu-do-svitlogo-majbutnogo>.
9. Пономаренко А.С. Молочна галузь України: проблеми та перспективи розвитку. Young Scientist. 2015. № 12 (27). Р. 3. December. Р. 169–175.
10. Аграрний тиждень. Україна. URL: <http://www.a7d.com.ua>.
11. Агробізнес сьогодні. URL: <http://agro-business.com.ua>.
12. Інфагро Україна. URL: <http://infagro.com.ua/ua>.
13. Аналітика / Інфографіка // УкрМолПром. URL: <http://www.ukrmlprom.kiev.ua/ua>.
14. КВЕД 2010. Сервіс для визначення кодів видів економічної діяльності. URL: http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/kv10_i.html.
15. Скопенко Н.С., Бовкун А.О. Сучасний стан та тенденції розвитку молочної галузі України. URL: http://ipdo.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=259&Itemid=&lang=en_2.
16. Бутенко М.І. Моніторинг розвитку ринку молока та молочних продуктів України. Спілка молочних підприємств України. 2013. Вип. 5. 100 с.
17. Agravery / Аграрне інформаційне агентство. URL: <http://agravery.com>.